

cumhuriyet ilahiyat dergisi 20, sy. 1 (Haziran 2016): 117-146

cumhuriyet theology journal 20, no. 1 (June 2016): 117-146

✿ Hakemli Araştırma Makalesi / Peer-reviewed Research Article ✿

Arap Dili Fonetğinde Bazı Kavramların Yansıttığı ‘Ses Üretiminde Süre’ Olgusu Üzerine Bir Deneme

An Essay about ‘The Duration of Articulating’ Phenomenon That Reflected by Some Phonetic Terms of Arabic

Nazife Nihal İnce*

ÖZ

Dünya üzerindeki hemen hemen bütün diller dil çalışmalarında fonetiğe bir şekilde yer ayırmıştır. Arap dilinin fonetiğe gösterdiği ihtimam ise birçok dile nazaran daha fazla olmuştur. Fonetik incelemeler umumiyetle seslerin artikülasyon nitelikleri yani mahreç ve sıfatlar üzerinde yoğunlaşır. Buna mukabil gerek sıfat gerçeğinin ima ettiği her bir ses için farklı güç ihtiyacı düşüncesi gerekse ünlü seslerin uzatmaya elverişli oluşu ses-süre ilişkisini de

ABSTRACT

Almost all languages have included phonetics in language studies in some way. Arabic was one of the languages that had studied phonetics with more care. Phonetic studies are in general more likely to focus on qualitative articulation characteristics. Whereas either the need for an effort to produce a sound which implicit in articulation characteristics terms, or the ability of the vowels to be extended brings the relationship of sound and duration to

* Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Assistant Professor, University of Akdeniz, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric.

Antalya/Turkey (nihalinca@akdeniz.edu.tr).

◆ *cumhuriyet ilahiyat dergisi*’nde yayımlanan makaleler, en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur. Ayrıca intihal içermediği özel bir yazılım kullanılarak kontrol edilir.

◆ *cumhuriyet theology journal* uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. In addition, all articles are checked by means of a program in order to confirm they are not published before and avoid plagiarism.

zihinlere getirmektedir. Bu çalışmada Arap dili geleneğinde artikülasyon sürelerini ifade eden kavramların ve buna benzer verilerin yardımıyla konuyu ele alan disiplinlerin ses miktarı konusundaki tutumunu aydınlatmayı amaçladık. Çalışmamızın sonunda bazı tecvit eserlerinin yer verdiği ve seslerin ölçülerini korumayı işleyen bölümlerde kullanıldığı kavramlardan ve diğer olgulardan hareketle en azından uygulama hedefi olarak ses sürelerinin korunması ile ses niteliklerinin korunmasına yönelik dengeli bir bakışın olduğu neticesine ulaştık.

ANAHTAR KELİMELER: Arap Dili, Ses üretimi, Ünlü, Ünsüz, Ses niteliği, Ses süresi, Med.

the mind. In this work we are aiming, with the help of terms that reflect the duration of articulation, to clarify the aspect of sound duration within disciplines concerned with speech sounds. From some terms used in *tajwīd* works especially within the section which hold the subject of preserving the scales of sounds and from other phenomena, we concluded that, at least in its practical goals, *tajwīd* works directed a balanced concern toward both the preservation of the quality and the quantity of speech sounds.

KEYWORDS: Arabic, articulation, vowel, consonant, articulation characteristics, sound duration, *madd*.

SUMMARY

Traditional phonetic studies generally focused on articulation characteristics. Nevertheless in some languages, especially languages that contain long vowels, sound durations were taken into a consideration. Phonetics of Arabic language first studied within linguistic studies but after a while it shared its subjects with *tajwīd* science and, it seems like other languages, focused on articulation characteristics in terms of topics. But, particularly in *tajwīd* works, some explanations about sound duration were made within the sections that contained practical strategies of previous data. In a study concerning the connection between sound and duration, preferring the empirical aspects of the sound, which is physiological phenomenon, is natural. Nevertheless speech sounds could be taken up as a study subject by excluding the empiric factors. In order to study the connection between sound and duration in traditional works, we planned to move from terms that supposed to reflect this connection.

First we considered the duration of sounds separated from a syntactic unit, on the basis of the idea derived from terms used for articulation manners. In recent studies directed towards measurements of sound duration, articulation manner (*şifah*) were mostly taken into consideration as a distinguishing factor rather than the articulation places (*makhraj*). One of the four groups of Arabic sound's articulation characteristics (*jahr/hams*), based on whether the sound mixed with a voice produced in vocal cords or not. In this group *hams* sounds, because of being lack of the vocal cord's voice participation, needed to an additional effort or duration in order to be implied which make them suitable to be extended. The other group contains *shiddah/rikhvah/bayniyyah* characteristics. Even if they have different characteristics, *rikhvah* and *beyniyyah* express a generation of sounds through a kind of infiltration. In respect of the infiltration kind *rikhvah* sounds are more suitable to be extended, then comes *bayniyyah* sounds. Because of the *itbâk/infitâh* and *isti'lâ/istifâl* groups are based on wideness of the space, the effects of them on sound duration should be studied with the articulation place (*makhraj*) effects. The most distinguished evident that shows the effect of *makhraj* on sound duration was *dhâd* sound. It has been stated that *dhâd* takes a time nearly to the long vowels because of its *rikhvah* characteristic and articulation place. Upon this data we could state that *makhraj* affects the duration of the sound when it is intertwined with the *şifah*.

Although short (*haraka*) and long vowels were separated according to their significations on the root of a word and this separation were influential on the constitution of the alphabet, it was known implicitly by all linguistic fields that *haraka* is a phoneme. We can see this matter had been discussed in detail in early ages and proved that *haraka* is a free sound not a symptom of the consonant. Regardless of the fact that there are confirmations pointing out that the phoneticians, morphologists and 'arûd experts had the image of the proportion of short and long vowels, there is no data about any measurement system. The measurement system was established in the late ages and the units of this system were used especially to measure sound durations which are added to standard length of sounds. The usage of the units like "one alif" or "two alif", for the first time, in commentaries of *al-Mukaddimah* of Ibn al-Jazaree which were contemporary with the original book, shows that such units have been

used for a long time. About not mentioning these units in Ibn al-Jazaree`s own works, we could interpret it as an element used in teaching and no use of it in written works, or as a hesitation of scientists in the proses of reconciliation on certain terms. Even though the duration of consonants is overlooked because of its unnecessary in the recitation of the Qu`ran, it is an important data that the science of *arûd* considers consonants to be equal to long vowels. On the other hand, divided *alif* units also were used in measuring over standard long vowels while it was not used in measuring *ḥarakah*. Grammar works did not focused on measuring itself; instead, it dealt with the conditions which lead to lengthening the sound.

Some terms reflecting duration aspect in sounds within a syntactic unit had been used in grammar works also, but we pointed out that *tajwīd* works concerned in the quantitative aspect of these phenomena more than the other fields. However it seems that *tajwīd* neglected some very common lengthening or shortening phenomena that applied in everyday speaking. Some of terms like *idghām*, *tashdīd*, *madd*, *tamkīn* and *ishbā`* have been used mostly to express lengthening even if it was from different aspects, and terms like *takhfīf*, *rawm*, *ikhtilās* and *kaşr* are used to express the opposite. Numerous terms and detailed explanations show that Arabic phonetics, especially within *tajwīd*, did not neglect the quantitative side of sound characteristics.

GİRİŞ

Alfabetik simgelerle gösterilen konuşma seslerinin sayısı bütün dillerde pratikte kullanılan seslerden daha azdır. Tek bir simgeyle temsil edilen bir sesin uygulamada birbirinden farklı niteliklere sahip biçimleri olduğu da bir vakıadır. Saniyelik dilimlerde üretilen seslerin art arda kullanılması ve seslerin niteliklerine bağlı olarak farklı derecelerde efor gerektirmesi ses niteliklerinde kaymalar meydana getirir. Aynı sebeplerin seslerin üretim süresini de etkilemesi beklenir. Konuşma içerisinde bir sesin süresi, üretim sırasında sarf edilen efor miktarına, civarındaki diğer seslerin niteliklerine, kelimenin veya cümlenin içerisinde yüklendiği öneme göre değişebilir. Bununla birlikte olağan şartlarda, erişkin bir konuşan kelimelerin yapıtaşları mahiyetindeki seslere aynı zaman dilimini

ayırmak ister ve elinden geldiğince ses sürelerini eşitlemeye çalışır. Durum böyle olunca uygulamada ve eğitim-öğretim alanında, bilhassa uzun ünlüleri olmayan dillerde, seslerin zaman bakımından uzunlukları üzerinde durulmaz. Uzun ünlülere sahip olan dillerde ise bu uzunluklar çoğu zaman anlam belirleyici (fonem) olduğu için hem uygulamada hem de eğitim-öğretim alanında üzerinde durularak görünür bir hal almaktadır.

Ses üretimi ve süre ilişkisi Arap dili fonetiğinde bir konu başlığı şeklinde yer almamakla birlikte klasik eserlerde kullanılan bazı terimler gerek dilin en küçük birimi olan ses düzeyinde gerekse dizim içerisindeki sesler düzeyinde bir 'süre' fikrinin varlığına işaret eder. Modern fonetikte *plosive- spirant/ patlamalı-sızmalı* şeklinde yapılan tasnif aslında her bir ünsüz sesin zamandan aldığı payın farklı olduğunu ima eder. Arap dili fonetiğinde *ânî-zamânî* şeklinde yapılan nitelik tasnifi yahut *ihtilas* ve *işbâ'* gibi kavramlar da seslerin zamandan aldığı paylarla alakalıdır. Bunların dışında Kur'an tilaveti eğitimi almış her bireyin bildiği üzere, tecvit kitaplarında doğrudan ses sürelerini işleyen *med* adı verilen bir konu yer alır ki burada seslerin doğal sürelerinden daha uzun süreli telaffuz edilmesinden ve bunların şartlarından söz edilir.

Hicri ikinci asrın ortalarında temelleri atılan Arap dilbilgisi, Arap dili fonetiğini ele alan ilk çalışmalar olmuştur. Hicri dördüncü asırdan itibaren ise dilbilgisi eserleri fonetik konularını müstakil fonetik çalışmaları addedebileceğimiz tecvit eserleriyle birlikte işlemeyi sürdürmüşlerdir. Her iki alan da çerçevesi ikinci yüzyılda belirlenmiş teorik konuları müşterek kavramlarla işlemeyi sürdürmekle birlikte nihai amaç itibarıyla birbirinden farklı disiplinleri oluşturmaktaydılar. Bu nedenle her iki alan da ana hatlarını korumakla birlikte, dilbilgisi çalışmaları ses olaylarına yönelik bütüncül bakışını sürdürürken tecvit bilgisi Kur'an tilaveti için gerekli olan hususlara yoğunlaşmış ve zamanla Kur'an tilavetini ilgilendirmekle birlikte fonetik konuların dışında değerlendirilebilecek meseleleri de konularına dâhil etmiştir.

Yedinci asırdan sonra telif edilmiş tecvit çalışmalarının konularına eklenen besmele ve istiâze başlıkları sözünü ettiğimiz durumun en bariz örneklerindedir. Söz konusu başlıklar bazı fonetik konuların uygulamasına yönelik olsa da içerik itibarıyla fikhî meselelerin yanı sıra kıraat ko-

nularına da yer vermiş görünmektedir. Aynı şekilde dilbilgisi çalışmalarının fonetik konuları arasında yer vermediği ve fakat büyük oranda fonetik özellikleri olan meseleler de tecvit eserlerine ilave edilen bölümlerden olmuştur. Şu var ki bu meselelerin kaynağı yine dilbilgisi eserleridir, ancak dilbilgisi eserlerinin farklı bölümlerinde ele alınmıştır. Vakf ve ibtida konuları bu duruma güzel bir örnektir. Vakf ve ibtida konularının fonetik özellik arz eden yönleri dilbilgisi çalışmaları kaynaklıdır, fakat fonetiğe ayrılan bölüm içerisinde mütalaa edilmemiştir.

Çalışmamızın konusu olan ses-zaman ilişkisini yukarıda sözünü ettiğimiz alanların fonetik konulara bakışı ışığında değerlendirecek olursak, salt bir fonetik konusu olan süre meselesinin dilbilgisi eserleri ile tecvit çalışmaları arasında müşterek bir önemi paylaşacağını öngörebiliriz. Zira telaffuz edilen seslerin payına düşen zaman dilimleri konusu konuşma olayının gerçekleşeceği bütün vasıtaları kapsar ve Kur'an tilaveti bu vasitalardan biridir. Öte taraftan tecvit eserlerinin Kur'an tilavetinin fikhî boyutuna bir şekilde değinmek durumunda olması, tecvit eserlerinde yer alan meselelere gösterilen duyarlılığın ve hassasiyetin diğer fonetik çalışmalardakine oranla daha fazla olmasına yol açmıştır.

Çalışmamızda yararlanacağımız kaynakların seçiminde, yukarıda sözünü ettiğimiz alanların belirli konulara yoğunlaşmış ya da belirli konularda daha hassas tespitler sunmuş olma varsayımı belirleyici olacaktır. Buna göre öncelikle tecvit çalışmalarından yararlanılacaktır. Fakat dilbilgisi çalışmaları ile ses uzunluklarını dikkate alması muhtemel bazı disiplinlerin, aruz gibi, kaynak olarak ikinci sıraya itilmesi ikincil bir değere sahip oldukları anlamına gelmemektedir. Zira ilk dilbilgisi ve aruz risaleleri tecvit çalışmalarına kaynaklık etmiştir. Sadece dilbilgisi çalışmalarının hacimli olması ve bazı konuların birden fazla başlık altında dağınık bir halde olması bu kaynakların tamamını taramamızı zorlaştıracığı için sayılarını sınırlı tutacağız.

Bu girişin ardından çalışmamıza ses üretim süresini belirleyen faktörlerden bahsederek başlayacağız. Devamında Arap dili seslerinin ünlü ve ünsüz ayrımını ve bu ayrıma bağlı olarak ses süresinin klasik eserlerde nasıl ele alındığını irdelemeye çalışacağız. Son bölümü ise dizim içerisindeki seslerde meydana gelen süre değişmelerine ayırıp çalışmanın

son kısmı olan sonuç bölümüne geçmeyi planlıyoruz. Gayret bizden Tevfik Allah'tandır.

1. SES ÜRETİM SÜRESİNİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER

Konuşma seslerinin birbirinden bağımsız olarak telaffuz edildiği yegâne ortam ses eğitim ve öğretiminin yapıldığı ortamlar olmalıdır¹. Doğal konuşma ortamlarında konuşma sesleri birleşimler halinde telaffuz edilir. Cümleler kelimelerden kelimeler de harflerden oluşur ve konuşma sesleri bu iki öbekten bağımsız düşünülemez. Teorik bir incelemede her bir sesin üretim keyfiyetinin ses süresine etkisi üzerinden hareket ederek soyutlanmış bir ses süresi tespiti elde edilebilir. Ancak haddi zatında fizyolojik bir olgu olan ses üretiminin bir ayağının daima deneysel alanda olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Bu nedenle konuşma sırasındaki, başka bir deyişle cümle içerisindeki, ses süreleri hakkında yapılacak tespitlerde soyut teorik verilerin yanı sıra konuşma atmosferi, konuşanın psikolojisi, fizyolojik durum, genetik faktörler gibi bir dizi etkenin dikkate alınması zorunludur. Çalışmamız ampirik bir çalışma değildir. Bu nedenle deneysel tarama gerektiren etkenlerin nötr olduğu varsayılarak ilerlenecektir. Öte taraftan aşağıda ele alacağımız ses süresini etkileyen fonetik faktörlerin birbiriyle etkileşim halinde olduğu da hatırdan tutulması gereken hususlardandır. Zira her sesi tanımlayan birden fazla nitelik bulunmakta ve bu durum her bir faktörün sesler üzerindeki etkisini bağımsız değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır.

Sesin üretim özelliklerinin ses uzunluklarını etkileyen faktörlerden olduğunu kestirmek zor değildir. Bazı deneysel çalışmaların sonuçları bu varsayımı destekler mahiyettedir. Ses sürelerini ölçmeye yönelik çalışmalarda belirleyici faktör olarak çoğunlukla ses üretim özelliklerinin iki ayağından biri olan boğumlanma keyfiyeti (sıfat) üzerinde durulmuş, boğumlanma yerinin (mahreç) etkisinden söz edilmemiştir. Boğumlanma

---

¹ Taşköprülüzâde ilimler tasnifinde Kırâat ilminin alt dalları arasında *Mahâric-i hurûf* ilmi ve *Mahâric-i elfâz* ilmi olmak üzere iki ilimden söz eder. Bunlardan ilki günümüzde *tashîh-i hurûf* diye tabir edilen ve sözünü ettiğimiz eğitim öğretim ortamlarındaki durumu karşılayan bilgi olabilir, bk. İsmâuddîn Ahmed b. Mustafa Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985), 2:333.

yerinin ses sürelerine etkisi meselesini bu bölümün sonuna erteleyerek ses niteliklerinden başlamak istiyoruz.

Arap dili fonetiğinde dört temel nitelik grubu bulunur. Bunlardan biri (*cehr/hems*) nitelik grubudur. Bu nitelik grubunun tanımı, *cehr* seslerinin üretimini iki ayrı noktanın paylaştığını, *hems* seslerinin ise tek bir yerden üretildiğini söyler. Başka bir deyişle *cehrî* seslerde mahrece, ses tellerinde üretilen ses eşlik eder. Bir sesin yapısının yoğunluğunun ses uzunluğuna etki etmemesi beklenir, ne var ki ses tellerinde üretilen sesin desteğinden yoksun olan *hems* seslerinin, varlığını ihsas ettirmek üzere ya ek güç ya da ek süre kullanılır. Bu da *hems* seslerinin süresinin uzatmaya elverişli olmasına yol açmıştır².

Bir başka nitelik grubu (*şiddet/riḥvet/beyniyyet*) özelliklerinden oluşur³. Sesi taşıyacak olan havanın geçiş keyfiyeti bu nitelik grubunu belirler. Sesi taşıyacak olan hava boğumlanma noktasında hapsedilip aniden bırakılırsa şiddet niteliğini, boğumlanma noktasında kapanma olmaksızın yaklaşan iki organ sesin sızmasına izin veriyorsa *riḥvet* niteliğini, sesin sızması başka bir biçimde ya da başka bir kanaldan gerçekleşiyorsa *beyniyyet* niteliğini gösterir. Bu nitelik grubu havanın akışını kontrol eden keyfiyet üzerine inşa edildiği için sesin süresine bir dahli olduğunu anımsatmaktadır. Sesin bloke edilip aniden bırakılması olayında bırakılma (türbülans) kısmının hızlı olduğu aşikârdır. Buna göre ses süresi en kısa olan harflerin *şedîd* sesler olduğu söylenebilir⁴. *Riḥvet* ve *beyniyyet* niteliklerine gelince bu iki nitelikte var olan sızma olayının biçimini dikkate almak gerekir. *Riḥiv* seslerde sızma olayı, sesi taşıyan havanın yön değiştirmeden veya yerinde helezon çizmeden mahreçten çıkmasıyla gerçekleşir. *Beyniyyet* niteliğine sahip seslerdeki sızma olayında ise sesi taşıyan havanın hareketi doğrusal değildir. Bu niteliğe sahip sesler Arap dili fonetiğinde özel incelemeye tabi tutulmuşlar ve her birini daha iyi

² Ebu Bişr Amr b. Osman Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Hârûn (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, Riyad: Dâru'r-Rifâ'î, 1982), 4:434.

³ Saçaklızâde bunlara: *ânî*, *inficârî* ve *beynî* tabirlerini kullanır; bk. Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar'aşî Saçaklızâde, *Cuhdu'l-Mukîll*, thk. Sâlim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru 'Ammâr, 2008), 161.

⁴ Niteliklerine göre seslerin süreleri için bk. İbrâhîm Enîs, *el-Eşvâtu'l-Luğaviyye* (Mısır: Mektebetu'l-Anglo, 2007), 32 vd.

tasvir etmeye yönelik dört temel nitelik grubunun dışında başka niteliklerden söz edilmiştir. *Tekrir*, *inḥirâf* ve *ḡunne* gibi nitelikler çoğunlukla *beyniyet* özelliğine sahip seslerin⁵ ek nitelikleridir. *Tekrir*'deki tekrarlama, *inḥirâf*'daki yön değiştirme çağrıştırdıkları anlamları itibariyle ses süresinde bir uzunluğun varlığını da ima etmektedir. *Tekrir* niteliğinde sesin güzergâhı değişmese de doğrusal değildir. Sesin mahreç noktasında âdetta bir helezonik harekette bulunması ses süresini uzatan bir faktördür. *İnḥirâf* niteliği⁶ sesi taşıyan havanın boğumlanma noktasının dışına taşıtığını dolayısıyla geniş alandan çıkmasını anlatır, bu durumda ses süresini uzatabilecek tek faktör doğrusal hareket eden havanın geniş alandan çıkmak için güzergâh değiştirme sırasında kaybedeceği zamandır. Havanın helezonik bir hareket çizdiği tek ses *râ* sesidir, bu özellik ses süresini uzatmakla kalmaz onu iki kez telaffuz ediyormuş hissi uyandırır⁷.

ḡunne'nin tanımı ise sesi taşıyan havanın alışlagelmişin dışında farklı bir kanaldan dışarıya çıktığını anlatmaktadır. Havanın tabii kanalın dışında ve sürtünme ortamlarının yoğun olduğu bir güzergâhtan geçmesi (burun boşluğu) sesin süresini ister istemez uzatacaktır. Tecvit öğretiminde üzerinde durulan *ḡunne* miktarı meselesinin kaynağı da farklı bir kanaldan çıkan sesin ihsas ettirilmesi arzusunun sınırlarını çizmek ve doğallığın dışına çıkmayı önlemek için olmalıdır. Geriye sadece *'ayn* sesinin durumu kalıyor ki bu sesin üretimi sırasında sesi taşıyan havanın *riḥv* seslerden farklı olarak nasıl bir sızma gerçekleştirdiği konusu çağdaş araştırmacıları meşgul etmiş ve nihayet bir kısmı *beyniyet* nitelik grubundan çıkarmayı⁸ ve *riḥv* seslere dâhil etmeyi uygun görmüştür.

⁵ Bu sesler 'لن عمر' ibaresinde bir araya gelen seslerdir.

⁶ Ebu Amr ed-Dânî, *et-Taḥdîd fi'l-İtḡâni ve't-Tecvîd*, thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru 'Ammâr, 2000), 108; Abdulvehhâb el-Kurtubî, *el-Mûdîḡ fi't-Tecvîd*, thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru 'Ammâr, 2000), 92 ve 118.

⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4:136; ed-Dânî, *et-Taḥdîd*, 151; el-Kurtubî, *el-Mûdîḡ*, 92.

⁸ Ramazan Abduettevvâb, *Medḡal ilâ 'İlmi'l-Luḡa ve Menâhici'l-Baḡsi'l-Luḡaviyy*, (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1997), 55; Kemal Bişr, *'İlmu'l-Eşvât* (Kahire: Dâru Ğarîb, 2000), 353.

Modern fonetik çalışmalarında *beyniyet* niteliğinde yer alan seslere ünlü benzerleri ve liquids gibi isimler verilmiştir. Modern çalışmaların çoğunda Arap dilindeki ünlü benzeri ünsüzler kategorisi muhafaza edilmekle birlikte zaman zaman klasik eserlerde bu grupta yer alan bazı sesleri tasnif dışı bırakma veya tasnifi yeniden biçimlendirme önerileri de sunulmuştur⁹. Çağdaş araştırmacıları böyle bir ayrıştırmaya sevk eden, *beynî* sesler grubunda *rihv* seslerindeki sızma olayının aksine hava akışının birden fazla biçiminin olmasıdır. Yani sızma olayı *rihv* seslerden farklı olmakla birlikte beş ayrı sesi bir arada toplayan tek bir sızma biçiminin bulunmamasıdır.

Arap fonetiğindeki dört temel nitelik gruplarından (*itbâk/infitâh*) ve (*isti'lâ/istifâl*) özelliklerinin ses süresine etkisini çağrıştıran bir kayda rastlamadım. Bu iki nitelik grubu sesi taşıyacak olan havanın geçeceği kanalın genişletilmesi veya daraltılması keyfiyeti üzerine inşa edilmiştir. Daraltma ve genişletme işleminde dilin bazı bölümleri kullanılır, özellikle dilin üst damağa doğru kaldırılması gereken *itbâk* ve *isti'lâ* seslerinde dilin birden fazla bölümünün ses üretimine iştiraki söz konusudur. Bu durumun ek efor gerektireceği öngörülebilir, ancak eforun bilhassa sesin oluşacağı düzeneği hazırlama aşamasında lüzumlu olduğunu tasavvur edersek üretim aşamasında ses süresine etki etmeyeceği söylenebilir¹⁰. Bu varsayımına göre söz konusu nitelikler birleşimler halindeki seslerin süre-

⁹ Abdullah Hamin Abdullah, 'Against the Class of Liquids', *Jordan Journal of Modern Languages and Literature* 5, sy.1(2013): 31-56; Salih el-Hatîb, 'The Formal Notation of Some Phonological Processes in the Holy Quran', *JKAU Educ. Sci.* 16 (2003): 25-37; Süheyr Kazım Hasan, 'el-Ĥarekâtu ve Enşâfu'l-Ĥarekâti ve Eşbâhu'l-Ĥarekât', *Mecelletu Âdâbi'l-Basra* 55 (2011): 168-191; ayrıca bk. Enis, *el-Eşvâtu'l-Luğaviyye*, 25; Safvet Mahmûd, *el-Ma'ârifu's-Savtiyye'inde'l-Mtekaddimîn min Ĥilâli'l-Muştalahâti'l-Letî Kaddemûhâ* (Ummudermân: Ummudermân Ün. yay., 2013), 485.

¹⁰ Bu iki nitelik grubu sesi taşıyan havanın geçeceği ağız kanalının daraltılma biçimi üzerine inşa edilmiştir, dilin sadece kökünü üst damağa yaklaştırarak kısmî daralma veya dil ortasıyla birlikte yaklaştırarak tam daralma gerçekleşir. Dilin üst damağa doğru yükselmemesi halinde ise aksi olur.

sini etkileyecektir, zira birleşim halindeki seslerden ikincisinin *itbâk* veya *isti'lâ* niteliklerinden birine sahip olması halinde gerekli düzeneği hazırlamak için bir zamana ihtiyaç olacaktır ve bu hazırlık süresi ya önceki sesin ya da sonraki sesin uzun duyulmasına sebep olacaktır. Ne var ki aşağıda da değineceğimiz bazı bulgular sesin geçiş kanalının darlık veya genişlik durumunun ses süresine etki ettiğini göstermektedir. Söz konusu bulgular sadece ünlüler arasında yapılan ölçümlerden elde edilmiş olsa da kanal genişliğinin etkisine işaret etmesi bakımından (*itbâk/infitâh*) ve (*isti'lâ/istifâl*) nitelik gruplarının durumuna da ışık tutacaktır.

Yukarıda değinilen ses üretim keyfiyetleri sesi taşıyan havanın akımına müdahale ettiği için ses sürelerine etki etmiştir. Aynı ses niteliğine sahip seslerin boğumlanma yerleri farklı olsa da havanın akış keyfiyetini ses niteliği belirlediği için ses süresini belirleyen de o olacaktır. Buna göre *şiddet* sıfatına sahip olan *kâf* ile *tâ*'nın ses sürelerini boğumlanma yerleri değil *şiddet* sıfatı belirleyecektir. Üç ünlü ses *cehrî*, *rihv*¹¹ ve *münfetih*, yani ötümlü-sızmalı bir ünlüdür ve dil damak arası mesafenin geniş olduğu bir kanaldan çıkar. Buna göre üretim sürelerinin de aynı olması beklenir. Ancak ünlü seslerin ses uzunluklarını ölçümleyen çalışmalar boğumlanma yerinin etkisini gündeme getirmiştir. Ünlü seslerin belirli bir boğumlanma noktası yoktur, sadece boğumlanma sahasının varlığından söz edilir, klasik eserlerin tabiriyle mahreçleri '*takdîrî*'dir. Sıfatları aynı olan bu ünlüler boğumlanma yeri sayesinde ayırt edilir. Nitelikler açısından bakıldığında ses sürelerinin eşit olması beklenirken yapılan deneyler *elif*'in diğerlerinden daha uzun süreli olduğunu göstermiştir¹². Klasik eserlerde *elif*'in diğer uzun seslerden daha fazla uzayabildiğini anlatan ibareler¹³, uzunluğun azami sınırını anlatıyor olsa da *vâv* ve *yâ* ünlülerinin kısmî de olsa engelle karşılaştığı fikri açısından önemli

¹¹ Bu tasnif klasik çalışmalara göredir, çağdaş çalışmalar uzun ünlüleri *beynî* seslerden kabul eder.

¹² Enîs, *el-Eşvâtu'l-Luğaviyye*, 149; ayrıca bk. Sîvân Hâlef, 'Îtâletu Eşvâti'l-Meddi ve Şavteyi'l-Lîni fi'l-Edâi'l-Çur'âniyyi ve 'İlmi'l-Eşvât', *Mecelle-tu Mîsân li'd-Dirâsati'l-Akâdîmiyye* 10, sy. 18 (Haziran 2011): 22-36.

¹³ el-Kurtubî, *el-Mûdih*, 91; benzer bir ifade için bk. Ebu'l-Feth İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Mısır: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1952), 3:127.

bir tespittir. Buradan hareketle, kapsamını belirleyememekle beraber, boğumlanma yerinin de ses süresine etki ettiği sonucuna varabiliriz.

Mahrecin ses süresine etkisini ünlülerden hareket ederek ispat etmek zor görünüyor, buna mukabil ünsüzlerden yola çıkmak şüpheleri daha kolay bertaraf edecektir. Geç dönem tecvit çalışmalarından biri olan 'Cuhdu'l-Muqill'de *istiṭāle* niteliğine sahip olan sesin telaffuzunun diğer seslerden daha uzun süreli olduğu anlatılır. Bir ses niteliği olarak anılan *istiṭāle* aslında mahrecin uzunluğundan ibarettir, yani dil kenarının kök tarafından itibaren dil ucuna kıvrılan noktasına kadar olan kısımdan üretilen seslerin niteliğidir ve bu ses *ḍād* sesidir. Sesin uzun olmasına neden olan ikinci bir nitelikten de söz edilmiştir. *Ṣîn* sesine mahsus bir nitelik olan *tefeṣṣî*, sesin telaffuzu sırasında ağız boşluğunda havanın çokça ve dağılarak çıkmasını ifade eder. *Tefeṣṣî* niteliğini belirleyen iki unsurdan biri bol hava diğeri bu havanın yayılma biçimidir. Yayılma keyfiyetini merkeze alan bilginler bu niteliği, Sibeveyh gibi¹⁴, *istiṭāle* niteliğiyle eşdeğer kabul ederek *ṣîn* sesini *istiṭāle* harflerinden saymış ya da Saçaklızâde gibi¹⁵ *tefeṣṣî* niteliğinin bizatihi sesin uzamasına neden olduğu görüşünü benimsemiştir. Mahrecin etkisinden söz ettirecek bu argümanlar ünlü seslerle ilgili bulgulardan daha güçlüdür, ancak sesin süresine etki eden faktörün mahrecin bulunduğu bölgeden ziyade mahrecin genişliği ve uzunluğu olduğu unutulmamalıdır. Başka bir deyişle burada ses süresini uzatan mahreç değil söz konusu mahrece has sıfat gibi görünmektedir¹⁶.

Sonuç olarak mahrecin ses süresine etkisini şöyle özetleyebiliriz: mahreç, mahreçle sıfat'ın iç içe geçtiği durumlarda etkilidir. Buna göre belirli bir çıkış noktası olmayan ünlü seslerde, *elif* sesi hiçbir engelle karşılaşmazken *vâv* sesi dudakların birbirine yaklaşması sonucu, *yâ* sesi ise dil ucunun üst damağa doğru kalkması sonucu kısmî bir engelle karşılaşır ve bu durum her iki sesin *elif*e nazaran daha kısa süreli olmasını sağlar. *Ḍād* sesi ise boğumlanma yerinin geniş olması sonucu sesin geniş bir alandan sızmasına ve ses süresinin uzamasına neden olur, bu durum mahrecin aynı zamanda bir nitelik hüviyetini barındırdığını gösterir.

¹⁴ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4: 457, 466.

¹⁵ Saçaklızâde, *Cuhdu'l-Muqill*, 159.

¹⁶ Konuyla ilgili ayrıntı için bk. Saçaklızâde, *Cuhdu'l-Muqill*, 160.

Klasik eserlerde *musta'îl* sesin mahreçte üretim sırasında uzadığını, *mem-dûd* sesin ise bizatihi uzadığını ifade eden ibarelerden de bu anlaşılacaktır¹⁷.

2. SES UZUNLUKLARININ GÖRÜNÜRLÜĞÜ VE SÜRE ÖLÇEĞİ

Ünlü sesler ünsüzlere nazaran daha basit bir üretim mekaniğine sahiptir. Belirli bir üretim noktası olmayan ünlülerin mahreci klasik eserlerde boğaz ve ağız boşluğunun tamamı kabul edilmiş ve üretim noktasından yoksunluğu ise 'takdîrî mahreç' olarak ifade edilmiştir. Arap dilindeki üç farklı ünlü, uzun ve kısa olmak üzere ikiye ayrılır ve uzun ile kısa ses arasında nitelik açısından bir fark yoktur. Uzun ünlüler yazıda *elif*, *vâv* ve *yâ* simgeleriyle temsil edilirken son halini el-Halîl b. Ahmed'in (ö.175/791) geliştirdiği şekliyle kısa ünlüler, harflerin üzerine veya altına eklenen ve kelimenin harf yapısını bozmayan simgelerle temsil edilir. Uzun ünlülerden ilham alınarak geliştirilen bu simgelerin boyutları harflerden ayırt edilebilecek şekilde küçüktür.

Klasik dilbilgisi eserlerinin tespitine göre, temel üç ünlü sesin uzatılmaya açık olması mahrecin genişliğinden, başka bir deyişle boğumlanma noktası yerine boğumlanma sahasında üretiliyor olmasındandır¹⁸. Kelimelerin ana gövdesini oluşturabilecek değer açısından sadece üç uzun ünlü bulunduğu için üretim özellikleri aynı olan diğer (kısa) ünlülerin sayısı da üç olmuştur. Ses uzunluklarına bakılmaksızın standardize edilmiş artikülasyon nitelikleri açısından eşit olan bu üç temel ses birbirinden farklıdır. Bu üç ünlünün dışında başka ünlülerin varlığından söz ediliyor olması ortak niteliklere sahip olduğu ifade edilen ünlü seslerin işitme duyusu tarafından kolaylıkla ayırt edilebildiğini gösterir. Öyle ki Arapçada biri *fetha/elif* sesi ile *kesra/yâ* sesi arasında, diğeri *fetha/elif* sesi ile *zamme/vâv* sesi arasında bulunan iki ünlü sestem söz edilir, bu iki sesin

¹⁷ İsmâuddîn Ahmed b. Mustafa Taşköprülüzâde, *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, thk. Muhammed Sîdî el-Emîn (Medine: Vizâratu'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1421h), 104; Ali el-Kârî, *el-Minahu'l-fikriyye fî şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, thk. Usâme 'Atâyâ (Dimaşk: Dâru'l-Ğavşânî Li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2012), 111.

¹⁸ bk. ed-Dânî, *et-Taḥdîd*, 108; el-Kurtubî, *el-Mûḍîh*, 98.

alfabeye yansımaması da *elif* sesinin alofonlarından¹⁹ olduğunu gösterir. Nitekim literatüre *elif* harfine atıfla *elif-i mumâle* ve *elif-i mufahhame* olarak geçmiştir.

Modern fonetiğin kısa ünlüler adını verdiği hareketler Arap alfabesinde herhangi bir simgeyle temsil edilmemiştir. İslamiyet'in ilk çağlarında kısa ünlüler için geliştirilen simgeler de alfabeye dâhil edilmeksizin harici simgeler olarak kullanılmıştır. Bunun nedeni ilk bakışta Arap alfabesinin esinlendiği diğer alfabelerin de kısa seslere yer vermemesi şeklinde açıklanabilir. Arap alfabesinin kendisine örnek aldığı alfabelerin Arap dilinin de içinde bulunduğu dil ailesinin diğer dillerine ait olduğunu göz önünde bulunduracak olursak ünlülerin simgeye dönüştürülmesinin bu dillerdeki bazı ortak özelliklerden kaynaklandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bükümlü diller sınıfına giren Arapçada çeşitli kelime yapıları, kelime köklerinin başı, ortası ya da sonuna sesler eklemek suretiyle çeşitlendirilir. Kelime kökleri ağırlıklı olarak ünsüzlerden oluşur ve bazen bunların arasında uzun ünlüler bulunur. Kısa ünlüler yazımda temsil edilmediği için de kelimelerin yapıları yazım itibarıyla aynı olsa da vezin, ritim ve anlam itibarıyla farklı yapıları ifade edebilir. Bir başka deyişle aynı seslerden/harflerden oluşan bir kök, harflerin arasına yerleştirilen kısa ünlülere göre çeşitli anlamlar kazanır. Buna göre kısa ünlüler de modern fonetikte fonem olarak bilinen ve kelime yapılarında kurucu unsur olan seslerin vazifesini görür. Buna mukabil uzun ünlülerin kelime köklerinde üstlendiği ortak anlam oluşturma fonksiyonu yoktur. Kısa ve uzun ünlülerin bir fonem olarak fonksiyonları farklı olmakla birlikte artikülasyon nitelikleri açısından aynıdır. Ünlüler kendi aralarında birbirini etkileyebilmekte ve kolaylıkla birbirine dönüşebilmektedir. Söz konusu etkileşim ve dönüşüm sıklıkla uzun sesler arasında gerçekleşirken zaman zaman kısa ve uzun ünlü arasında da dönüşümler olabilmektedir.

Bu noktada klasik çalışmaların konuyla ilgili tasavvurlarını daha yakından görmek için İbn Cinnî'nin (ö.392/1002) ses-hareke ilişkisi konusundaki düşüncelerini özetlemek uygun olacaktır. İbn Cinnî hareketin harften önce mi, sonra mı, yoksa harfle birlikte mi üretildiği sorusuna

¹⁹ Bu terim bir sesin dizim içerisinde farklı özelliklerde telaffuz edilmesini anlatır, Arap dilindeki 'r' sesinin *terkîk* ve *tefhîm* halleri buna örnek verilebilir.

cevap bulmaya çalışır. Kendisinden önce konuyla ilgili ortaya atılan görüşleri, destekleyici ve karşıt kanıtlarla karşılaştırır. İbn Cinnî meseleyi ünlü sesler arasında meydana gelen *i'lâl* ve *ibdâl* olaylarından hareketle ele alır ve *harekenin* kimi zaman art arda gelen iki ünlünün muhtemel dönüşümüne engel olduğunu kimi zaman ise dönüşümün bizzat sebebi olduğunu gösteren argümanları ileri sürer. Bu argümanlardan biri (اطو) (ايجن) emir formlarının art arda gelmesi durumunda ikinci fiilde *yâ'*ya dönüşmüş olan *vâv'*ın *yâ* olarak kalmasıdır, şayet (اطو) kelimesinin son harfinin harekesi olan kesra *vâv'*dan önce veya *vâv'*la birlikte bulunuyor olsaydı misâl fiilin *fâu'l*-fiili *vâv* olarak kalması gerekirdi, hâlbuki *fâu'l*-fiil kesranın etkisiyle *yâ'*ya dönüştürülmüş görünüyor. İbn Cinnî tartışmanın sonunda hareketlerin, ünsüz sesin bir arazi olmadığını ve müstakil bir ses olduğunun ispatlandığını dolayısıyla Sîbeveyh'in görüşünün doğru olduğunu ifade ederek bahsi kapatır²⁰.

Sarf bilgisinin önemli konularından biri olan *i'lâl* ve *ibdâl* dönüşüm ilkeleri kısmen kalıcı değişmelere bir örnektir ve bu ilkeler kısa ve uzun ünlüleri birlikte değerlendirir. Kısa ve uzun ünlüler kelime köküne delalet etmesi yönüyle ayrı tutulmuş ve bu tutum alfabenin oluşumuna yansımış olsa da fonksiyon açısından hareketlerin birer fonem olduğu dil bilimlerinin bütün düzlemlerinde zımnen kabul edilen bir gerçektir. Öte taraftan artikülasyon niteliklerinin tamamında eşit olan üç temel sesin üretim kolaylığı açısından birbirinden farklı olduğu klasik eserlerde sıkça sözü edilen bir vakıadır. Ünlü seslerin dönüşüm olayları anlatılırken sıklıkla kullanılan '*zamme* ile *kesranın* bir arada bulunması ağır geldiği için'²¹ veya '*fetha/elif* seslerin en hafifidir'²² gibi ifadeler de bu sesler arasında hafiflik -ağırlık farkı olduğundan söz edilir ve hafifliğin sesin değişim ve dönüşüm olasılığını azalttığı kabul edilir. Giriş bölümünde sözü edilen ilkeye göre ünlülerin kolay telaffuz ediliyor olması doğal olarak sesin üretim süresinin de kısa olacağı neticesine götürecektir, ancak burada her ünlünün iki farklı uzunluğu olduğunu hesaba katmak duru-

²⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâiş*, 2: 323.

²¹ Örnek için bk. Ebu'l-Feth İbn Cinnî, *Sirru Şmâ'ati'l-İ'râb*, thk. Hasan Hindâvî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1993), 1:19.

²² Hafiflik-ağırlık hakkında detaylı açıklamalar için bk. İbn Cinnî, *Sirru Şmâ'ati'l-İ'râb*, 2:811.

mundayız. Uzun ünlülerin âni patlamayla üretilen (*şedîd*) seslerden uzun olmasını sağlayan ise ses üretiminin uzun sürmesidir, bu da ses tellerinin titreşiminin patlamalı seslere nazaran uzun sürmesi anlamına gelmektedir²³. Buna göre kısa ünlülerin üretim süresinin patlamalı seslerden kısa olması beklenir zira patlamalı seslerde bulunan ses telleri ile boğumlanma yeri ortaklığı ünlüler için söz konusu değildir. Ünlüler sızıcı seslerin artikülasyonunda ortaya çıkan daralma ve sürtünme engelleriyle karşılaşmadığı için de daha kolay telaffuz edilir olmuş ve bazı durumlarda standart ölçünün ötesinde uzatılabilmiştir. Saçaklızâde Mehmet Efendi (ö.1145/1698) harfleri ses uzunluklarına göre tasnife tabi tutar ve en kısa sesler olan patlamalı sesler ile en uzun sesler olan uzun ünlüler arasında iki uzunluğun daha bulunduğunu söyler. Bu tasnifte *qâd* sesi uzuna yakın tek ses olduğuna göre geriye sızmalı sesler kalmaktadır ve bunlar da uzunluk bakımından patlamalı seslere yakın olan sesler grubuna dâhil edilmiştir. Bu tasnifte Saçaklızâde'nin sızmalı sesler tabiri yerine 'geriye kalan sesler' ifadesini kullanması kısa ünlüleri dâhil etmiş olma ihtimalini akla getirirse de konuyu harflerin sıfatları bahsinde işlemesi ve bu harflerin alfabede temsil edilen harflerle sınırlı olması kısa sesleri göz ardı ettiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir²⁴.

Teknolojik imkânların olmadığı çağlarda ses uzunluklarının ölçülmesini sağlayacak kıstaslar, konuşmanın doğal şartlarda yapıldığı ve genel olarak kelimelerin yapıtaşları mahiyetindeki sesbirimlerin aynı hızla sahip olduğu varsayımından hareketle belirlenmiştir. İmkânların sınırlı olmasını bir tarafa bırakacak olursak minimal ölçüklerin eğitim ve öğretim ortamları için kullanışlı olmayacağı da açıktır. Buna göre ideal ses süresi veya birim kabul edilen ses süresi esasında eşitlenmiş olan ses süresi olacaktır. Vakıa da böyle olmuş ve ünlüler, hafif veya ağır oluşuna bakılmaksızın, eşit uzunlukta varsayılarak *elif* harfi bu birimin sembolü kabul edilmiş ve ses boyunu belirlemek üzere 'elif miktarı' tabiri geliştirilmiştir. Sözüne ettiğimiz tabirin bir ölçü birimi olarak kullanılmasının dokuzuncu yüzyıla, daha erken değilse, uzandığını düşünüyoruz. Erken dönem eserlerinde hareketler için kullanılan '*fetha elifin bir parçasıdır*'

²³ Ünlü seslerin tamamı ötümlüdür, patlamalı seslerden ise ط, د, ج, ب, ا ve ق sesleri ötümlüdür.

²⁴ Saçaklızâde, *Cuhdu'l-Muqill*, 161.

cumhuriyet ilahiyat dergisi 20, sy. 1 (Haziran 2016): 117-146.

veya 'elifin yarısıdır' kabilinden tabirler²⁵ hareke ile uzatma harfi arasında kurulan orantıyı anlatmakla birlikte ne harekenin ne de uzun ünlünün ölçü birimi şeklinde kullanıldığına dair bir işaret taşımaktadır. İbnu'l-Cezerî'nin (ö.833/1429) *et-Temhîd* isimli eserinde *med* ölçekleri açıkça ifade edilmemekle birlikte *el-Mukaddime* isimli manzumesinin aynı sırada yapılan şerhlerinde *med* harfinin türüne bakmaksızın 'bir *elif*' veya 'iki *elif*' tabirlerinin kullanılmış²⁶ olması, bu tabirin bir ölçü birimi olarak kullanılmakta olduğunu gösterir. Buna mukabil Ebu Amr ed-Dânî'nin (ö.444/1053) eserinde *elif* miktarı, *yâ* miktarı ve *vâv* miktarı şeklinde her bir uzun ses için ayrı tabir kullanması bir ölçü birimi oluşturma fikrini taşıdığını göstermekle beraber birden fazla tabir kullanarak birim olma özelliğini kazandıramamış görünüyor²⁷. İbnu'l-Cezerî'nin bu ölçekleri açıkça ifade etmemiş olması ise bu ölçeklerin eğitim öğretim ortamları için geliştirilmiş olup teliflere yansıtılma gereği duyulmadığı şeklinde yorumlanabileceği gibi bilim çevrelerinin kavramlar üzerinde uzlaşma sürecinde yaşadıkları tereddüt olarak da yorumlanabilir. Şu var ki sözü edilen şerhlerden olan *el-Havâşî'l-Ezheriyye*'de harekenin de ölçü birimi olarak kullandığına işaret eden ifadelere rastlanmaktadır²⁸.

Ünsüz seslerin uzunlukları Kur'an tilaveti pratiğinde çokta ihtiyaç duyulmayan bir konu olduğu için göz ardı edilmiş olsa da dil bilimleri alanında uzatma harfleri ile alfabenin diğer harflerinin üretim nitelikleri farkına bakılmaksızın süre itibarıyla eşit kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu durumun en açık yansımaları aruz ilminde görmek mümkündür. Aruz ilminin kullandığı ses süresi ölçüğü tecvit ilminde bilinenden farklı-

²⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4: 242; ayrıca bk. İbn Cinnî, *Sirru şınâati'l-i'râb*, 1:18; İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, 3:127.

²⁶ bk. Muhammed b. Muhammed (İbnu'n-Nâzım) el-Cezerî, *el-Havâşî'l-Mufhime fî Şerhi'l-Mukaddime* (Kahire: el-Matbaatu'l-Meymeniyye, 1309h), 36; Abduddâim el-Ezherî, *et-Tırâzâtu'l-Mu'allame fî Şerhi'l-Mukaddime*, thk. Abdurrahman Bedr (Tanta: Dâru's-Sahâbe, 2005), 113; Halid b. Abdullah el-Ezherî, *el-Havâşî'l-Ezheriyye fî Halli Elfâzi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, thk. Muhammed Berekât (Dımaşk: yy., 2002), 91.

²⁷ ed-Dânî, *et-Taḥdîd*, 98.

²⁸ el-Ezherî, *el-Havâşî'l-Ezheriyye*, 89.

dır. Aruzda iki uzunluk biriminden söz edilebilir. Sükûnlu (harekesiz) ünsüzler ile uzun ünlülerin oluşturduğu grup bir birim, harekeli ünsüzlerin oluşturduğu grup ise ayrı bir birim kabul edilir. Birinci grup noktayla [˙], ikinci grup ise çizgiyle [/] temsil edilir. Buna göre şiir bahirleri birbirinin katı olmayan iki farklı birimin çeşitli kombinasyonlarının meydana getirdiği ritimden ibarettir. Aruzdaki birimlerin temsil ettiği süreleri yukarıdaki ölçüyle ifade edecek olursak nokta bir *elif* miktarına, çizgi ise bir buçuk *elif* miktarına karşılık gelir. Bu durum uzun ünlü ile ünsüz seslerin eşit; harekelerin ise bunların yarısı veya bir parçası kabul edildiğini gösterir. Söz konusu ölçü Sarf ilminin de parametrelerinden biridir. Zira uzun ünlü ses, ünsüz sesler gibi bir kelimenin yapıtaş olabılırken kısa ünlüler sadece temel yapıya ek anlamlar katma ya da hazf edilen bir uzun ünlünün varlığını ihsas ettirme gibi işlevler üstlenmektedir. Mansub isimlerde vakıf yapılırken *tenvin*'in son sesi olan sükûnlu ünsüzün uzun ünlüye yani *elif*'e dönüşmesi de sükûnlu ünsüzle uzun ünlünün eşdeğerliğini kanıtlayan hususlardandır²⁹. Nihayetinde süre birimleri her üç disiplinde de aynıdır, sadece alanına göre fonksiyonel olması için aynı ölçüğün farklı kesitleri kullanılmıştır, zira sarf ilminde ve sözlüklerde nihai hedef kelime köklerini oluşturan harflerin tespiti iken aruzda hecelerin tespitidir³⁰. Harekeler ile uzun ünlüler arasındaki orantılar konusunda zımnî bir mutabakat görülse de harekelerin kesin ölçüsüne dair net ifadeler çok az kullanılmıştır. Tespitimize göre iki harekenin bir uzun

²⁹ Vakıf usulü hakkındaki ayrıntılar için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4:166; vakıf şekilleri tecvit eserlerinde de benzer şekilde işlenir, bk. ed-Dânî, *et-Taḥdîd*, 170; el-Kurtubî, *el-Mûḍîḥ*, 207; İbnu't-Tahhân es-Sumâtî, *el-'İnbâ' fî Uşûli'l-'Edâ'* thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Şarika: Mektebetu'-Sahâbe, Kahire: Mektebetu't-Tâbi'în, 2007), 49; Saçaklızâde, *Cuhdu'l-Muḳill*, 274.

³⁰ Sözü edilen iki ölçüğün aynı zihnin ürünü olması şaşırtmamalıdır, öyle görünüyor ki el-Hafîl b. Ahmed, sözlüğünün bölümlerini oluşturacak kelime yapılarını tespit etmek için temel birimlere odaklanırken ritmik yönü ön planda olan aruz bahirlerini belirlemek için temel birimin iki farklı kesitini kullanmak durumunda kalmıştır.

ünlü olduğunu net bir şekilde ifade eden ilk çalışma İbnu't-Tahhân'ın (ö.560/1165) eseri olmuştur³¹.

Yukarıda sözünü ettiğimiz *elif* ölçeği çoğunlukla tilavet sırasında doğal uzunluğun üzerine ilave edilen ses sürelerinin sınırlarını belirlemek için kullanılmıştır. Konuya klasik eserlerin *med* bahsinde rastlanması ve lazım veya vacip medlerle birlikte anılması bundandır. Klasik dilbilgisi eserlerinde ise *matl* (sündürme) olarak adlandırılan ve belirli durumlarda doğal uzunluğu aşan uzatmalardan söz edilir. Hangi şartlarda bu tür uzatmaların yapıldığını nakleden bu eserler uzunluk miktarına yer vermemiştir³². Tecvit eserlerinde ise bir taraftan doğal uzunluğun üzerine ilave edilecek miktarın zorunlu veya ihtiyari oluşundan, diğer taraftan ilave edilecek sürelerin asgari ve azami ölçülerinden söz edilmiştir. Konunun bizi ilgilendiren boyutu ses uzunluklarının asgari ve azami ölçüleridir. Asgari ölçünün, fonem değerini oluşturacak miktar olduğu, yani bir *elif* miktarı olduğu gayet açıktır³³. Asgarî miktarın üzerine eklenecek süreye gelince, *med* sebebine göre değiştiği anlatılan bu miktarlar çoğunlukla *ḥûl*, *tavassut* ve *kaşr* kavramlarıyla anlatılırken bazen bunlara karşılık geldiği ifade edilen *elif* birimi ve katlarıyla anlatılmıştır³⁴. Taradığımız bazı *Mukaddime* şerhlerinde yarım ve çeyrek birimlerden de söz edildiğini gördük³⁵, çağdaş bazı tecvit eserlerinin hareke birimini kullanmasını ise parça birimlerden kaçınmak isteğiyle yorumlamak mümkündür. Taşköprülüzâde (ö.986/1561) ilave *med* olayında ölçülerin farklılık gösterme-

³¹ İbnu't-Tahhân, *el-'İnbâ'*, 24; diğer eserlerdeki ifadeler için bk. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, 95; Ebu'l-Ḥayr Muhammed İbnu'l-Cezerî, *et-Temhîd fî 'İlmi't-Tecvîd*, thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed (Beirut: Muessesetu'r-Risâle, 2001), 67; el-Kârî, *el-Minaḥu'l-Fikriyye*, 220.

³² Örnek için bk. İbn Cinnî, *el-Ḥaṣâis*, 3:124 vd.

³³ İbnu't-Tahhân, *el-'İnbâ'*, 33.

³⁴ bk. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, 172; İbnu't-Tahhân, *el-'İnbâ'*, 34; İbnu'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 173; el-Kârî, *el-Minaḥu'l-fikriyye*, 220; Saçaklızâde, *Cuhdu'l-muḥill*, 214.

³⁵ Örnek için bk. Taşköprülüzâde, *Şerḥu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, 224; el-Ezherî, *el-Ḥavâşî'l-Ezheriyye*, 91; Zekerîya el-Ensârî, *ed-Deḳâiku'l-Muḥkeme fî Şerḥi'l-Muḳaddime* (Kahire: el-Mektebetu's-Sa'îdiyye, thz.), 30.

sini kârîlerin ve ehl-i edâ'nın³⁶ *tûl*, *tavassut* ve *kaşr* tabirlerini yorumlayış biçiminden kaynaklandığını ifade eder³⁷.

3. DİZİM İÇERİSİNDEKİ SESLERİN UZUNLUĞU

Buraya kadar yapılan tespitler dizimden bağımsız alfabe seslerine ve bu seslerin stabil hallerine yönelikti. Hâlbuki Arap dilinde seslerin süre itibarıyla sözü edilen standart birimi aştığı ya da yarım birimden daha az olduğu durumların olduğu da görülmüştür. Ses süresinde meydana gelen azalma veya artışları belirli dizilişlerin tetiklediği anlaşılmaktadır. Çalışmamızın bu kısmında ses süresinin standardın dışına çıkmasını etkileyen fonolojik faktörlerin tespiti yerine, konuyu pratiğe yansıyan fonetik olguları ifade eden bazı kavramlar ışığında ele almayı tercih ettik. Zira dizim içerisinde bazı fonetik olguların pratiğe geçirilişi sırasında karşılaşılabilecek muhtemel ses süresi kaybı yahut ses auresi artışı riskine yönelik tedbir amaçlı bir dizi ölçüye başvurulmuştur. Hal böyle olunca kavramlardan hareket etmek Arap fonetiğindeki süre anlayışını farklı boyutlarıyla yansıtmaya yardımcı olacaktır. Bu kavramların beklediğimizden fazla olmasını da fonetiğin uygulama esaslı bir dal olmasına yorduk.

Dizim içerisindeki ses sürelerini yansıtan kavramların bir kısmı dil bilimlerinde sık kullanılan terimler olsa da bu olguların kemiyet yönüne özen gösteren ilim dalının çoğunlukla tecvit çalışmaları olduğunu müşahade ettik. Öte taraftan pratikte ses süresinin azalması ve artması şeklinde tezahür eden bazı olgular tecvit eserlerinde neredeyse konu edinilmemiştir. Örneğin uzun ünlüden sonra sükûnlu ünsüzün telaffuzunda

---

³⁶ Erken dönem tecvit eserlerinde kullanılmış (*et-Tahdîd*) ve sonraki çağlarda bir süre ihmal edilmiş olan bu tabir (ehl-i edâ) Saçaklızâde tarafından tekrar kullanıma sokulmuştur. Öyle anlaşılıyor ki Saçaklızâde bu tabiri tecvit ilmi uzmanlarını farklı kıraat vecihlerine vakıf olan kârîler'den ayırmak için kullanmıştır. Yazarın açıklaması için bk. *Cuhdu'l-Mukill*, 108.

³⁷ Taşköprülüzâde, *Şerhu'l-Mukaddîmeti'l-Cezeriyye*, 224.

cumhuriyet ilahiyat dergisi 20, sy. 1 (Haziran 2016): 117-146.

meydana gelen süre azalması³⁸ veya gâib müzekker zamiri'nde kısa ünlü sesin belirli şartlarda uzun ünlüye dönüştürülmesi³⁹, bu iki olgu bir dilbilgisi meselesi olarak değerlendirilmiş olmalı ki tecvit eserlerinde ekseriyetle konuya yer verilmemiştir. Saçaklızâde'nin bir başka bölümde kullandığı 'dilocilerin usulüne göre bazı vakıf halleri eş-Şâfiye gibi nahiv kitaplarında detaylarıyla işlenmiştir'⁴⁰ ifadesi tecvit ilminin bazı fonetik olguları dilbilgisinin uhdesine bıraktığını net bir şekilde göstermektedir.

Kur'an tilavetinin uygulama esaslarını belirlemek için geliştirilmiş olan tecvit ilminin pratik hedefleri ilk ürünlerin tasnif yönteminde daha net müşahade edilmektedir. İlk müstakil tecvit tasnifi kabul edilen el-Hâkânî'nin (ö.325/937) manzumesi sonraki dönemlerde kaleme alınan tecvit eserleri gibi ne teorik mevzulara yer vermekte ne de bilinen ıstılahları kullanmaktadır. Öncelikli hedefi harflerin ve kelimelerin hakkını vererek telaffuz etmeyi sağlamak olduğu anlaşılan bu eser harflerin hakkını vermenin stratejilerini sunar. Bütüncül bir bakışla bu stratejilerin seslerin keyfiyeti kadar kemiyetini de dikkate aldığını görmek mümkündür⁴¹. Ardından gelen erken dönem tecvit eserlerinde de yaklaşım olarak bu dengeli durumun devam ettiğini fakat teorik meselelerin dâhil edilmesiyle ilk bakışta kemiyete riayet konusunun göz ardı edildiğini düşündürmektedir. Erken dönem çalışmaları gerekli girişlerden sonra ilk olarak harflerin ölçülerine riayet etmeye yönelik konuları ele alır, bu ölçüler çoğunlukla kemiyet ölçüleridir ve özellikle dizim içerisinde bunların kayba uğrama ihtimaline karşı dikkatli olunması istenir⁴². Bazı erken dönem tecvit çalışmalarında konu edilen telaffuz kusurları da öncü

³⁸ Bu olgunun nahiv eserlerinde konu edilmesine örnek olarak bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4:156.

³⁹ Bu olgunun geç dönem tecvit eserlerinde konu edilmesine örnek olarak bk. Saçaklızâde, *Cuhdu'l-Muqill*, 244.

⁴⁰ Saçaklızâde, *Cuhdu'l-Muqill*, 248.

⁴¹ Manzumenin metni için bk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed, *Ebhâsun fi 'İlmi't-Tecvîd* (Amman: Dâru 'Ammâr, 2002), 28.

⁴² Bu bölümlerde kullanılan bazı ölçülere dizim içerisinde ses süreleri başlığında yer vereceğiz, söz konusu bölümlerin içeriği için bk. ed-Dânî, *et-Taḥdîd*, 98; el-Kurtubî, *el-Mûḍiḥ*, 192; İbnu't-Tahhân, *el-'İnbâ'* 24.

çalışmaların el-Hâkânî çizgisinin devamı olduğunu gösterir⁴³. Tecvit eserlerinin sürekli gelişen ve genişleyen teorik konularına rağmen sonraki dönemlerde de seslerin kemiyet ve keyfiyet açısından korunması hedefi bu eserlerin içerisinde farklı biçimlerde de olsa yer almayı sürdürmüştür⁴⁴. Eserlerin genel tasnifi ses nitelikleri üzerinden şekillenmiş görünse de aşağıda görüleceği üzere ses süreleri de bu çalışmalarda önemli bir yeri işgal etmiş bulunmaktadır.

Hareke, Sükûn: Dizim içerisinde harflerin keyfiyet ve kemiyetlerini işleyen bölümde ilk olarak seslerin harekeli veya sükûnlu oluşuna göre ölçülerine riayet edilmesi gerektiği hareke ve sükûn kavramları üzerinden işlenir. Harflerin ölçüsüne riayet etmenin sadece ses sürelerini standart ölçülerin altına düşürmemek veya üstüne çıkarmamak olarak algılanamayacağını ise sesler arasında duraklamanın da doğru olmadığını anlatan ibarelerden anlıyoruz⁴⁵. Buna mukabil bazı durumlarda hareketin ihsasına ihtiyaç duyulduğu ve ölçünün kısmen üzerine çıkmanın gerektiği de anlatılır⁴⁶. Buradaki ölçü aşımının sesin kaybına yönelik bir tedbir ve özel itina olduğu sunulan örneklerden anlaşılmaktadır. Sözü edilen olgular için herhangi bir terim geliştirilmemiş olmakla birlikte gerek ilgili bölümde gerekse başka bölümlerde yer verilen çok sayıda örnekler ölçüye riayet hususundaki hassasiyeti göstermektedir. Tecvit eserlerinde okuyucunun genel hızı da dikkate alınmış ve hareke-sükûn orantısının okuyuş hızına bağlı olduğu anlatılmıştır⁴⁷. Geç dönem tecvit çalışmaları üç farklı okuyuş hızı bulunduğu konusunda neredeyse ittifak halindeyken erken dönem çalışmaları üçten fazla okuyuş hızından söz

⁴³ bk. el-Kurtubî, *el-Mûdîh*, 217.

⁴⁴ İbnu'l-Cezerî ve sonrasında harflerin ölçülerine riayet konusu müstakil bir başlıkta işlenmemiş fakat uyarılar ve açıklamalar biçiminde harflerin tek tek ele alındığı bölümlere serpiştirilmiştir bk. İbnu'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 115 vd.

⁴⁵ Aynı olgu için kullanılan farklı kelimeler için bk. ed-Dânî, *et-Taḥdîd*, 87(التفكيك), 89(القطع), 95 (الوقف الشديد); İbnu't-Tahhân, *el-İnbâ'* 27(الفصل), 28(الخبسة).

⁴⁶ el-Kurtubî, *el-Mûdîh*, 194; İbnu't-Tahhân, *el-İnbâ'*, 30.

⁴⁷ ed-Dânî, *et-Taḥdîd*, 87-94; el-Kurtubî, *el-Mûdîh*, 212-216; .

eder⁴⁸. Okuyuş hızını belirlemede *med* olayındaki ilave ses sürelerinin etkisi olsa da ekseriyetle üzerinde durulan hususun tilavet sırasında harflerin ayırt edici ölçülerini yitirmeden akıcı bir okuyuş gerçekleştirmek olduğunu rahatlıkla anlamak mümkündür. Zira böyle bir konunun ortaya çıkması aslında öğretim ortamlarında harflerin mahreç ve sıfatlarına riayet etmek adına hecelenerek ve standart süreleri aşılarak telaffuz ediliyor olması sayesinde olmuştur⁴⁹. Aynı eksende değerlendirilebilecek başka bir konu da kelime başındaki harekeli ünsüz ile kelime ortasındaki harekeli ünsüzlerin eşdeğer olmadığı kabulüdür. Bazı lehçelerde aynu'l-fiili kesralı veya zammeli olan sülâsilerin sükunlanması olayı bu kabule dayandırılır. Sükûnlu mehmûs harflerin kelime sonundaki süresiyle kelime ortasındaki süresi de aynı gerekçeye bağlanır⁵⁰. Bu durum birinci bölümde tespit etmeye çalıştığımız ses üretiminde süreyi etkileyen faktörlerin dizime yansımaları olarak okunabileceği gibi okuyuş hızının bir uzantısı olarak da okunabilir.

Med, Temkîn: Ünlülerin standart ses süresi ve bunun üzerinde uzatılmasını ifade eden bu kavramın detaylarına bir önceki başlıkta değinmiştik. Bu terim fonem değişmesine yol açan ses süreleri için kullanıldığı gibi bazı fonolojik gerekçeler nedeniyle uzatılan ses süreleri için de kullanılmıştır. Kısa ünlüyü uzun ünlüden ayırt etmeyi sağlayan süre bir fonem değeri taşıırken, bunun üzerine ilave edilen süre ne kadar uzun olursa olsun sesin anlamına herhangi bir etkisi yoktur. Şu var ki bazı özel şartlarda kısa ünlünün uzun ünlüye dönüşmesi halinde bile fonem değerini muhafaza ettiği bilinir. Bazı durumlarda uzatılan zamir he'sinin hareketi böyledir⁵¹. Zamir he'sinin aksine uzun ünlüden sonra sükûnlu

⁴⁸ Erken dönem tecvit çalışmalarında kullanılan (اشتقاق، تمطيط، تجويد، حدر، تدریس، تطبیق، اشتقاق) kavramları için bk. el-Kurtubî, *el-Mûdîh*, 213 vd, geç dönem çalışmalarında kullanılan (تدریس، حدر، تدویر) kavramları için bk. İbnü'n-Nâzım el-Cezerî, *el-Havâşî'l-Mufhime*, 110.

⁴⁹ Konu hakkındaki ifadeleri için bk. ed-Dânî, *et-Taḥdîd*, 89.

⁵⁰ bk. İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1:57; buna göre *hiffet* ve *sikal* kriterleri bir yönüyle ses süresine de etki etmektedir.

⁵¹ Bu konu dilbilgisinin uhdesine bırakılan konulardan olmalıdır, zira bir telaffuz konusu olmasına rağmen çok geç dönemlerde tecvit eserlerine dahil edilmiştir. Zamir he'sinin vasıl haline ilişkin detaylı bilgi

ünsüzün bulunması durumunda uzun ünlü kısa ünlüye dönüşür. Mushaf imlasında temsil edilmemiş olan uzun ünlünün varlığına işaret etmek için kullanılan *med* tabirine gelince, bu tabir sözü edilen ıstilahtan biraz farklıdır. Okuyucuyu sesi uzatmaya yönlendiren bu tabir gerçekte tecvit ıstilahındaki meddi simgelemek için değil, sadece yazıma yansıtılmamış olan sesin varlığına işaret etmek için kullanılır ve Mushaf imlasında kullanılan *kasr* tabirinin karşıtıdır. Şu var ki söz konusu simgenin yönlendirmesiyle uygulamaya konacak olan nihayetinde bir uzun ünlüdür⁵². Med kavramı yukarıdaki durumlardan hangisi için kullanılmış olursa olsun standart ses süresi ve onun katlarını ifade ettiği müsellemdir. Temkin kelimesi ise özel koşullarda fonem standardını aşan süreler için kullanıldığı gibi *işbâ* kelimesiyle birlikte *ihtilâs*'ın aksini ifade etmek için de kullanılmıştır⁵³.

İhtilâs, İşbâ: Ünlü sesin kıvrak telaffuzu olarak bilinir ve kelimenin sözcük anlamı da bu tanımları destekler⁵⁴. Bu özellik *işbâ* özelliğinin aksi olarak kullanıldığı takdirde *işbâ* kelimesi harekenin standart ölçüsünde telaffuz edilmesi olarak anlaşılmalıdır⁵⁵. Ancak *işbâ* kelimesinin çoğunlukla sözcük anlamında yani harekenin ses süresini uzatarak uzun ünlü standardına ulaştırmayı anlatmak⁵⁶ için kullanıldığını hatırlatmamız gerekir. Diğer taraftan *ihtilâs*'ın hareke değerinde olduğuna değinen ifa-

çin bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4:189 vd.; ayrıca bu olgu için kullanılan *sıla* tabiri için bk. İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1:127; konuya yer veren geç dönem tecvit eserine örnek olarak bk. Saçaklızâde, *Cuhdu'l-Muḳill*, 244 vd.

⁵² Saçaklızâde, *Cuhdu'l-Muḳill*, 213.

⁵³ *İhtilâs*, *İhfâ*, *İşbâ*, *Temkîn* ve *Tahkîk* tabirlerinin bir arada kullanılmasına örnek olarak bk. İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1:72 vd.

⁵⁴ Kelime kökünün anlamı sözlüklerde kısıvrak çalmak ve aşırılmak olarak açıklanır, bk. Ebu Bekr İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luġa*, thk. Remzi Balebekî (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 598 (س ل س mad.).

⁵⁵ ed-Dânî, *et-Taḥdîd*, 95; İbnu'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 73; Ayrıntılı bilgi için bk. İmâd Hâmid Ahmed, 'İşbâ'u'l-Ḥareke ve'l-İctizâ'u Bihâ an Ḥarfî'l-Meddi fi'l-Lehecetî'l-'Arabîyyetî'l-Ḳadîme', *Mecelletu Âdâbi'l-Ferâhîdî*, 9: 2011, 35-74.

⁵⁶ el-Kurtubî, *el-Mûdîh*, 197 vd.; İbnu't-Tahhân, *el-İnbâ*, 23;

deleri dikkate alacak olursak *ihtilâs* olayında ses süresinin standardın altına düştüğü çok açıktır. *Muhteles* seste ünlü çok hızlı telaffuz edildiği için fark edilmesi zorlaşmakta ve bu durum böyle bir ünlünün öncesindeki sesin harekeli sayılıp sayılmayacağı meselesini gündeme getirmektedir. Klasik Arap şiirinden sunulan örnekler, *ihtilâs* olayında ses süresi standardın altında da olsa vezinde hareke olarak değerlendirildiğini kanıtlar⁵⁷. *İhtilâs* ile *ravm*'ı karşılaştıran Ali el-Kârî (1014) ise *ravm* ile *ihtilâs* arasında cüz- kül ilişkisi olduğunu düşünmektedir⁵⁸. Süre olarak da hareketin standart uzunluğunun 3/2 miktarında olduğunu ifade eder.

Ravm: Arap dilinde konuşma sırasında cümle sonu veya nefesin tükendiği uygun yerde nefes tazelemek için ara verme anlamına gelen *vakf* olayı kelimenin harekeli son ünsüzlerini harekesiz ünsüze dönüştürülmesini gerekli kılar. Böyle durumlarda bazı lehçeler irab harekesi olan ünlünün varlığını cüzî bir sesle ihsas ettirme eğilimindedir, bu olguya nahivciler, harekeyi murad etme anlamında *ravm* adını vermiştir. Bu olgunun açıklamasında kullandıkları 'harekenin sesini büyük bir kısmı yok oluncaya dek zayıflatmaktır'⁵⁹ ibaresi ihsas ettirilen hareketin mahiyeti hakkında çok net bir açıklama yapamamaktadır, bu ibareden ses süresinin standardın altına düştüğünü anlamak da kısık bir sesle telaffuz edildiğini anlamak da mümkündür. Nitekim ed-Dânî'nin ilave ettiği 'bir hareke ölçüsündedir' bilgisi *ihtilâs* olayındaki gibi bir süre kaybına işaret eder. Bazı ses olgularının izahında kullanılan sesin gücü, yüksekliği ve uzunluğu gibi özelliklerin iç içe olmasından hareketle, dönemin imkânlarını da dikkate alarak, bu sözcüklerin birbirinin yerine kullanıldığını çıkarabiliriz⁶⁰.

⁵⁷ el-Kurtubî, *el-Mûdîh*, 193; ed-Dânî, *et-Taḥdîd*, 95;

⁵⁸ el-Kârî, *el-Minaḥu'l-fikriyye*, 317.

⁵⁹ el-Kurtubî, *el-Mûdîh*, 208; ayrıca bk. ed-Dânî, *et-Taḥdîd*, 96; İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 73.

⁶⁰ Aynu'l-fiilin sükûn veya hareke seçeneği bulunan bazı sülâsî fiillerde aynul fiilin sukunlu hali ile mehmus harflerin kelime ortası ve sonundaki durumuna gerekçe gösterilen *hiffet* faktörü, açıklamaların devamında iki farklı sonuca götürmektedir. Birincisinde sesin süresi azalır ve sükûna dönüşür, ikincisinde ise ses zayıflar ve güç kaybeder; detay için bk. İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, 1:57.

İstiâle: Sözcük anlamı itibariyle *med* kavramıyla karıştırılmaya açık olan bu terim *dâd* sesine has bir niteliği anlatır. Boğumlanma yerinin uzunluğunu ifade eden bu niteliği mahreçlerin ses uzunluğuna etkisi bahsinde ele almış ve geniş mahrecin sesin süresini uzattığına değinmiş-tik.

İdğam, Teşdid, Tahfif: Çoğunlukla birbirinin yerine kullanılan iki kavram olan *idğam* ve *teşdid*'in aksini ifade etmek için bazen *tahfif* tabiri kullanılır. Bir sesin önce sükûnlu sonra harekeli olmak üzere boğumlanma yerindeki organların fasılasız art arda telaffuzu anlamına gelen *teşdid* olgusunda ses süresine dair en detaylı açıklamalara Kurtubî'nin eserinde rastlamaktayız. Şeddelenmiş sesin telaffuzunda esas olanın biri sakin diğeri harekeli olmak üzere iki ses süresinin harcanması olduğu, bu sürenin üzerine çıkmamaya ve altına düşmemeye özen gösterilmesi gerektiği anlatıldıktan sonra şeddinin telaffuzu konusundaki uyarıların nasıl anlaşılması gerektiğini örnekleriyle anlatır⁶¹. Kurtubî'nin sözlerindeki en dikkat çekici husus sükûnlu harf ile harekeli harfi birbirinden ayırmış olmasıdır, bu durum geç dönem nahiv eserlerinin kullandığı 'iki harf miktarı' tabirine kıyasla daha erken bir dönemde daha dakik bir tarifin yapıldığını göstermektedir. Teşdid derecelerinden de söz edilir ve *ğunne* niteliği telaffuz edilen çift sesin süresini artıran faktörlerin başında mütalaa edilir⁶².

Ğunne: Bazı seslere ait artikülasyon niteliğini ifade etmek için geliştirilmiş olan bu terim, sesi taşıyan havanın ağız kanalına ilave olarak burun kanalından da geçmesini ifade eder. Türk dilindeki nazal seslerin niteliğini karşılayan bu özelliğe sahip olan sesler *nûn* ve *mîm* sesleridir. Bu iki sesin dizim içerisinde belirli koşullarda ağız kanalındaki boğumlanma yeri devreden çıkarılarak sadece burun kanalından üretilmiş olması, bilhassa *nûn* sesi söz konusu olduğunda, *nûn-u muhfâ* adı verilen bir sesin varlığından ve bu sesin mahrecinden söz edilmesine yol açmıştır. *Nûn* sesinin bir alafonu olduğu anlaşılan bu ses çoğunlukla niteliğin adı olan *ğunne* kelimesiyle de ifade edilmiştir. Burun kanalının hem do-

⁶¹ el-Kurtubî, *et-Mûdîh*, 141.

⁶² Mekkî b. Ebi Tâlib el-Kaysî, *er-Ri'âye fî Tecvîdi'l-Krâ'eti ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve*, thk. Cemal Muhammed Şeref (Tanta: Dâru's-Sahâbe, 2002), 122-123; İbnu'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 215-217.

laylı olması hem de sürtünme ortamlarının fazla olması bu kanalı kullanan seslerin süresini artıracığı açıktır⁶³. *Ğunne*'nin ses süresinin ölçüsü geç dönem tecvit eserlerinde konu edilmişse de ya med harfine benzetilmiş⁶⁴ ya da uzunluk derecelerinden söz edilmiştir, herhangi bir miktar yahut birimden söz edilmemiştir⁶⁵. Erken dönem tecvit eserlerinde ise dizim içerisindeki özel durumların *ğunne* süresine etkisi ölçü vermeksizin fakat detaylıca ele alınmıştır⁶⁶. Ed-Dânî'nin kullandığı '*muḥfâ* ses *muḥzar* ses ölçüsündedir' ibaresindeki ölçünün süre ölçüsü olmadığını siyaktan anlıyoruz, zira konu, *ihtilas* ve *raḥm* olgularında pratiğe eksik yansıyan seslerin aruz vezinlerindeki karşılığı hakkındaki bahsin devamında yer alıyor⁶⁷.

Buraya kadar izini sürdüğümüz dizim içerisindeki ses uzunluklarının çeşitli tezahürleri, seslerin etkileşimini merkeze alan, başka bir ifadeyle fizyolojik gerekçelere dayalı, örneklerden ibaretti. Dizimin içerisinde anlamdan kaynaklı ses uzatma olaylarından da bahsedilir. Konuşanın söyleyeceği kelimeyi hatırlamak için bir önceki sesi uzatması⁶⁸ yahut yemin üslûbunda Allah lafzının uzatılması⁶⁹ bunlardandır. Tecvit eserlerinde ise *mubâlağa* veya *tazim* meddi diye adlandırılan *med* konusunda karşımıza çıkmaktadır. Nitekim geç dönem tecvit eserleri de bu hususu dikkate alarak uzun ünlünün doğal uzunluğunun üzerinde uzatılmasını

⁶³ Beynî seslerin patlamalı seslere nazaran uzun oluşu ilgili bölümde geçmişti.

⁶⁴ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 167; *Ğunne* niteliğinin medde benzetilmesi erken dönem teliflerinde de bulunur, örnek için bk. ed-Dânî, *et-Taḥdîd*, 113.

⁶⁵ Saçaklızâde *ğunnenin* ihfâ halindeki derecelerinden ilk söz edenin kendisi olduğunu ifade eder, bk. *Cuhdu'l-Muḥill*, 205

⁶⁶ bk. ed-Dânî, *et-Taḥdîd*, 114; el-Kurtubî, *et-Mûḍîḥ*, 142-3; muhtasar bir çalışma olan *el-'İnbâ'* da ise *ğunnenin irsâli* yani uzatılması önerilir, bk. İbnü't-Tahhân, *el-'İnbâ'*, 30.

⁶⁷ ed-Dânî, *et-Taḥdîd*, 96.

⁶⁸ Buna *tezekkür meddi* de denir, başka bir uzatma şekline de *inkâr meddi* tabiri kullanılır, bunları ve benzerlerini İbn Cinnî *harfu'l-lîni'l-mechûl* üst başlığında birleştirir, detay için bk. İbn Cinnî, *el-Ḥaṣâiş*, 3:128.

⁶⁹ İbn Cinnî, *el-Ḥaṣâiş*, 2:371.

etkileyen faktörleri öncelikle lafzî ve manevi olmak üzere ikiye ayrılmışlar, lafzî faktörleri de kendi içerisinde hemzeye ve sükûna ayırmışlardır⁷⁰.

SONUÇ

Bazı fonetik kavramların yansıttığı Arap dili fonetiğinde süre anlayışının izini sürdüğümüz bu çalışmada ilk olarak sesleri dizimden bağımsız olarak ele aldık. Klasik eserlerdeki bazı tespitlere çağdaş çalışmaların verileri de eklendiğinde ortaya çıkan sonuç ses üretim aşamasında sesin süresini belirleyen en önemli faktörün ses niteliği olduğunu ortaya koymuştur. Bununla birlikte bilhassa ünlülerde ve *dâd* sesinde boğumlanma yerinin de etkisinden söz edildiğini gördük. Konuşma seslerinde süre faktörünün ünlü seslerde belirleyici olması, yani kısa ve uzun ünlülerin morfolojideki fonem değerlerinin farklı olması, ünlü seslerin bu değerlere göre yapılandırılmasına yol açmış ve ses sürelerini tespit etmeye yönelik ölçüklerin belirlenmesini gerekli kılmıştır. Aruzda kullanılan ses süresi birimlerinin de aynı yapının devamı olması bize sükûnlu ünsüzlerle uzun ünlülerin eşdeğer olduğunu ve buna bağlı olarak ünsüzlerin zamandan aldığı payın da göz ardı edilemez olduğunu göstermiştir. Sarf ilmi ve dolayısıyla sözlüklerin de aynı ölçükleri kullandığı anlaşılmıştır. Şu var ki Kur'an tilavetinin uygulama esaslarını belirleme gayesiyle oluşan tecvit ilmi, ölçük konusunda biraz daha hassas davranmak durumunda olmuştur. Mamafih ses düşmelerinden veya eklemelerinden oluşan ses değişimlerinin dilbilgisinin uhdesine bırakıldığına da tanık olduk. Çalışmamızın sonunda dikkatimizi çeken en önemli husus dizim içerisindeki ses uzunluklarını açıklamaya yönelik kavram ve tabirlerin beklediğimizden çok fazla olmasıydı. Özel bir çalışmayı hak eden bu durum Arap dili fonetiğinin seslerin nitelikleri kadar kemiyetlerini de dikkate aldığıнын en belirgin göstergesidir.

⁷⁰ el-Kârî, *el-Minahu'l-Fikriyye*, 242; el-Ezherî, *el-Havâşî'l-Ezheriyye*, 89; Saçaklızâde, *Cuhdu'l-Muķill*, 222.

KAYNAKÇA

- Abdullah, Hamin Abdullah. 'Against the Class of Liquids'. *Jordan Journal of Modern Languages and Literature* 5, sy.1(2013): 31-56
- Abduttevvâb, Ramazan. *Medhal ilâ 'İlmi'l-Luğa ve Menâhici'l-Bahşi'l-Luğaviyy*. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1997.
- Ahmed, İmâd Hamîd. 'İşbâ'u'l-Hareketi ve'l-İctizâ'u Bihâ an Harfi'l-Meddi fi'l-Leheceti'l-'Arabiyyeti'l-Kadîme'. *Mecelletu Âdâbi'l-Ferâhîdî*, 9: (2011) :35-74
- Bişr, Kemal. *İlmu'l-Eşvât*. Kahire: Dâru Ğarîb, 2000.
- el-Cezerî, Muhammed b. Muhammed İbnu'n-Nâzım. *el-Havâşî'l-Mufhime fi Şerhi'l-Muqaddime*. Kahire: el-Matbaatu'l-Meymeniyeye, 1309h.
- ed-Dânî, Ebu Amr. *et-Taḥdîd fi'l-İtkâni ve't-Tecvîd*. thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru 'Ammâr, 2000.
- Enîs, İbrâhîm. *el-Eşvâtü'l-Luğaviyye*. Mısır: Mektebetu'l-Anglo, 2007.
- el-Ensârî, Zekerîya. *ed-Dekâiku'l-Muḥkeme fi Şerhi'l-Muqaddime*. Kahire: el-Mektebetu's-Sa'îdiyye, thz.
- el-Ezherî, Abduddâim. *et-Tırâzâtü'l-Mu'allame fi Şerhi'l-Muqaddime*. thk. Abdurrahman Bedr. Tanta: Dâru's-Sahâbe, 2005.
- el-Ezherî, Halid b. Abdullah. *el-Havâşî'l-Ezheriyye fi Halli Elfâzi'l-Muqaddimeti'l-Cezeriyye*. thk. Muhammed Berekât. Dimaşk: yy., 2002.
- Ğalef, Sîvân. 'İtâletü Eşvâtü'l-Meddi ve Şavteyi'l-Lîni fi'l-'Edâi'l-Ğur'âniyyi ve 'İlmi'l-Eşvât'. *Mecelletu Mîsân Li'd-Dirâsati'l-Akâdîmiyye* 10, sy. 18 (Haziran 2011): 22-36.
- el-Hamed, Ğânim Kaddûrî. *Ebhâşun fi 'İlmi't-Tecvîd*. Amman: Dâru 'Ammâr, 2002.
- Hasan, Süheyr Kazım. 'el-Harekâtu ve Ensâfu'l-Harekâti ve Eşbâhu'l-Harekât'. *Mecelletu Âdâbi'l-Basra* 55 (2011): 168-191.
- el-Hatîb, Salih. 'The Formal Notation of Some Phonological Processes in the Holy Quran'. *JKAU Educ. Sci.* 16 (2003): 25-37.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth. *el-Ḥaşâiş*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr 3 cilt. Mısır: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1952.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth. *Sirru Şimâati'l-İ'râb*. thk. Hasan Hindâvî 2 cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1993.
- İbn Dureyd, Ebu Bekr. *Cemheretu'l-Luğa*. thk. Remzi Balebekî. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- İbnu'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed. *et-Temhîd fi 'İlmi't-Tecvîd*. thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2001.
- İbnu't-Tahhân, es-Sumâtî. *el-'İnbâ' fi 'Uşûli'l-'Edâ*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. Şarika: Mektebetu's-Sahâbe, Kahire: Mektebetu't-Tâbi'in, 2007.

- Mahmûd, Safvet. *el-Ma'ârifu's-Şavtiyye'İnde'l-Mutekaddimîn min Hilâli'l-Muştalahâti'l-Letî Kaddemûhâ*. Daş. Mubarek Muhammed Rahme. Ummudermân: Ummudermân Ün. yy. (matbu doktora tezi), 2013.
- el-Kârî, Ali. *el-Minahu'l-Fikriyye fi Şerhi'l-Muqaddimeti'l-Ceceriyye*. thk. Usâme 'Atâyâ. Dimaşk: Dâru'l-Gavşânî Li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2012.
- el-Kaysî, Mekkî b. Ebi Tâlib. *er-Ri'âye fi Tecvîdi'l-Kırâ'e ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve*. thk. Cemal Muhammed Şeref. Tanta: Dâru's-Sahâbe, 2002.
- el-Kurtubî, Abdulvehhâb. *el-Mûdîh fi't-Tecvîd*. thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru 'Ammâr, 2000.
- Saçaklızâde, Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar'aşî. *Cuhdu'l-Mukill*. thk. Sâlim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru 'Ammâr, 2008
- Sîbeveyh, Ebu Bişr Amr b. Osman. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Hârûn, 5cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, Riyad: Dâru'r-Rifâ'î, 1982.
- Taşköprülüzâde, İsâmuddîn Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-Sa'âde ve Mişbâhu's-Siyâde*, 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985.
- Taşköprülüzâde, İsâmuddîn Ahmed b. Mustafa. *Şerhu'l-Muqaddimeti'l-Ceceriyye*. thk. Muhammed Sîdî el-Emîn. Medine: Vizâratu's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1421h.